

TANITMALAR

Janseyit Qanseyitulı Tüymebayev, 1992, Индикативные формы глагола в казахском языке. Alma-Ata.

Kazakistan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra Kazakistan Türkolojisi alanında yapılan yayınlanmış ilk ve ciddi araştırmalardan biri olan Tüymebayev'in Индикативные формы глагола в казахском языке "Kazak dilinde fiilin indikativ şekilleri" adlı bu eseri daha önce Almatı'da aynı adla doktora tezi olarak sunulmuştu (Sarıbayev 1994).

Tüymebayev'in araştırması *çekimli şekiller* (finite forms) üzerinedir. Tüymebayev'in çalışmasında ve bu yazıda *kelgen bala* 'gelen çocuk' örneğinde değil; *bala kelgen* 'çocuk geldi' örneğindeki gibi çekimli eklerin incelenmesi sözkonusudur. Bu hususa özellikle dikkat edilmelidir; zira çekimsiz bir şekil çekimli halde aynı işlevi göstermeyebilir, bütün özelliklerini koruyarak aynı fonksiyon(ları) göstermez ve göstermesi beklenmemelidir. Günümüzde hâlâ morfolojik şekillerin türlü kullanım biçimlerine aynı anlam ve işlevleri yükleyen yanlış neticelere götürebilecek yorum ve izahlara rastlanmaktadır. Bu konuya aşağıda yeniden temas edilecektir.

112 sayfalık çalışmanın giriş kısmında daha önce yapılan -Türk dilleri alanındaki çalışmalara kısaca değinilmiş, en eski araştırmalardan günümüze dek çekimli şekilleri incelemiş olan çalışmaların tasnifi ve nasıl bir yol takip ettikleri zikredilmiştir. Yazar, kendi çalışmasında incelediği formları Синтетические 'sentetik (morfolojik yönden bir birimden oluşan) şekiller': 1. -di, -di, -tı, -ti, 2. -ğan, -gen, -qan, -ken, 3. -ıp, -ip, -p, 4. -atın, -etin, -ytın, -ytin ve Аналитические 'analitik (morfolojik yönden iki ve daha fazla birimden oluşan) terkipler': 1. -ğan edi, 2. -ıp edi, 3. -atın edi, 4. -wşı edi, 5. -p otır, jür, jatır, tur edi şeklinde tasnif etmiştir.

Araştırılan dilin iyi bilinmesi, sözkonusu dilin inceliklerine vakıf olunması, araştırmancın sağlıklı bir neticeye ulaşabilmesi bakımından son derece önemlidir. Bütün bu özellikleri haiz olan Tüymebayev'in çalışmasının bir diğer kaydadeğer yönü de yazılı metinlerden oluşan zengin bir malzemeye sahip olması ve bunun konuşma dilinden örneklerle desteklenmiş olmasıdır.

Yazar, -di geçmiş zaman ekinin de genetik prensibe dayanarak (генетический принцип) -gen ve diğer bazı ekler gibi kökeninde partisip olarak kullanıldığı görüşünü ileri süren bazı Sovyet Türkologlarının görüşlerini tekrarlamakla yetinmiştir ki (11-19, 39-43), bu görüş halen tartışmalıdır. Burada, geçmiş zaman ifade eden eklerin bazılarının aynı zamanda geçmiş zaman partisipi (aynı zamanda sıfat ve zarf) olarak da kullanılabilir olmalarının sadece Türk diline özgü bir hususiyet olmadığı ve eklerin çekimli haldeki işlev ve anlamlarının çekimsiz halde de aynı özellikleri göstermeyebileceklerini ifade ile yetinilmelidir.

Giriş bölümünde ve eserin müteakip kısımlarında yazar -gen ekinin işlevlerini tasvir ederken zaman zaman Eski Türkçe ve Güneybatı Türkçesi'ndeki -miş ekiyle karşılaştırmakta ve aynı fonksiyonları haiz olduklarını ifade etmektedir (7-21, 44 vd.). Onun bu yorumu daha önceliklerin de yaygın bir görüşü idi. Zaman şekli olarak çekimli -gen eki için Rusça "давнопрошедшее" Kazakça "alış ötken şaq", "burıñğı ötken şaq" 'uzak geçmiş zaman' olarak adlandırılan -gen ekinin adlandırılması ve işlevi hakkındaki

ifadeler Katarinskiy'den (1897, 74) bu yana adeta yazardan yazara tevarüs etmiştir (mesela Mamanov 1966, 126, Balaqayev et alii 1954, 311). Tüymebayev'in eserinde de görülen bu durum sadece Kazakça'ya dair çalışmalarda değil, bilakis Sovyet Türkolojisi'nin diğer Türk dillerine dair yapılan çalışmalarda da sıklıkla görülen bir durumdur. Hatta bu, Rusça veya Kazakça eserlerden iktibas olsa gerektir ki, son dönemlerde yapılan araştırmalarda da Almanca Vorvergangenheit, İngilizce pluperfect, Fransızca perfect mediatif vb. terimlerle de devam ettirilmektedir. Her şeyden evvel, dilbilim çalışmalarında terimden yola çıkarak işlev ve anlam belirleme yerine, (basit veya kompleks) bir formun kullanım biçimlerini, işlev ve anlamlarını belirledikten sonra belli bir terimle ifadelendirilmeye gidilmelidir. Çekimli *-gen* ekiyle ilgili olarak ayrıca şu hususlar önemle belirtilmelidir: 1. Kazakça ve diğer Türk dillerindeki *çekimli -gen* eki uzak geçmiş zamanı göstermez. Bir yıl önce veya bin yıl önce gerçekleşmiş bir eylemin *-gen* eki ile ifade edilmesi çekimli *-gen* ekinin uzak geçmiş zaman eki olarak adlandırılabilmesi için tutarlı bir gerekçe değildir. Eğer zaman bakımından çok eski bir zamanda veya bir eylemin diğer bir eylemden daha önceki bir dönemde vukuu sözkonusu ise, bu durumda bunu ifade edebilecek Kazakça'nın başka ekleri vardır: *-gen edi* ve *-ip edi*. 2. Güneybatı Türkçesi'nin dışındaki hemen hemen bütün Türk dil ve lehçelerinde (hatta Türkmençe, Tatarca'nın Mişer diyalekti gibi bazılarında hem *-miş* hem de *-gen* mevcuttur) kullanılan *-gen* eki her dil ve lehçede aynı görev ve anlamlara sahip olmayabilir ve olması da beklenemez. 3. Mesela *-gen* eki Kumukça'da Türkiye Türkçesi'ndeki *-miş* eki gibi indirektif vs. fonksiyonlara sahipken aynı gruba girdiği halde Kazakçadaki *-gen* eki asla dolaylı işlevler taşımaz. Kaldı ki, aynı gruba giren Türkiye Türkçesi ve Azericedeki *-miş* eki bile her durumda eşdeğer fonksiyonlara sahip değildir. Azerice *Hoş gelmişsiz* = Türkiye Türkçesi *Hoş geldiniz* gibi bir örnekte de aynı gruptaki eklerin bile farklı fonksiyonlara sahip olabileceği görülecektir. Türkiye Türkçesindeki çekimli *-miş* eki artık perfekt fonksiyonunu kaybetmiş, tamamen dolaylı ifade işlevleri kazanmıştır. Ama bu bizi, *-miş* ekinin görüldüğü her yerde dolaylama bildirdiği hükmüne de götüremez, zira mesela *Kaza geçirmiş araba* örneğindeki ortaç görevindeki *-miş* eki dolaylı bir anlam ifade etmez, *O bize gelmişti* örneğinde de dolaylılık sözkonusu değildir, zira *idi* eki *-miş*'in dolaylılık işlevini ortadan kaldırmaktadır. Görüldüğü gibi aynı ailenin aynı grubundaki aynı ek farklı fonksiyonlar gösterebilmektedir. Bütün bilim alanlarında görüldüğü gibi, dilbilimde de genellemelere gitmek araştırmaları son derece sakıncalı neticelere götürebilmektedir. Kazakçadaki *-gen* eki ise Kumukça, Tatarca, Özbekçe vd. *-gen* ekinin bütün fonksiyonlarıyla özdeş değildir; bir diğer ifadeyle Kazakçadaki *-gen* eki evidensiyel (kanıt gerektiren) işlevler taşımaz. Türkiye Türkçesindeki çekimli *-miş* ekinin fonksiyon ve anlamlarını Kazakça'da çekimli *-gen* eki değil aksine *-gen eken*, çekimli *-ipti* ve *-ipti-mis* ekleri karşılar: Tt. (Duyduğuma göre) *gelmiş* = Kz. *Kelgen eken ~ kelipti*, Tt. (Çantası burada) *gelmiş* = Kz. *Kelgen eken ~ kelipti*, Tt. (Sabah uyanıp pencereyi açtığımda gördüm ki) *Gece boyunca yağmur yağmış* = Kz. *Tün boyı jañbir jawğan eken ~ Tün boyı jañbir cawıptı*. Burada, konuşan gece yağmur yağdığını seyretti (gördü) ise ve bunu bildiriyorsa *Tün boyı jañbir jawğan* diyebilir. Tt. (Alaylı bir şekilde, güya. varsayalım ki) *".../ ne varsa satmaya başlamışız"* = Kz. *".../ oñdı-soldı satuw bastalıptımsı"* (Nazarbayev 1991, 154).

-p turur formuna dayanan ve geçmiş zaman ifade eden *-p* eki hakkında yazar güzel tespitlerde bulunmuştur. Bu çekimli ek, geçmiş zaman fonksiyonuna ilaveten *-di* ve *-gen* eklerinde olmayan ilave işlev ve anlam farklılıklarına sahiptir ki, bunları; başkasından duyup haber alma, alay, farketme, sonradan görme, hayret içinde kalma, izlerini tespit etme vb. modal ayrıntılar olan *evidensiyel fonksiyon* adı altında toplayabiliriz. Bu çekimli ekin 3. teklik şahıs şekli olan *-ipti*'nin Kazakça'da *-p edi*'nin kısaltılmış şekli değildir;

gen-di, *-gen edi*'nin kısaltılmış şeklidir, ama *-p edi*'nin kısaltılmış formu yoktur. *-p edi* formunun Özbekcedeki şekli ise konuşma dilinde ve konuşma dili örneklerinin yer aldığı (Roman, gazete vs.) yazılı kaynaklarda Kazakçadakinden farklı bir biçim kazanmıştır: *kel-i-b edi > keliüwdi*, 'gelmişti'.

Yazarın ifade ettiği gibi, *-etin* eki + A (gerundium eki) + *tur* (yardımcı fiil) + *ğan* (geçmiş zaman eki) şeklinden teşekkül etmiş olup Kazakça'da en çok kullanılan geçmiş zaman + süreklilik, alışılmışlık (habitual) anlamları taşıyan bir geçmiş zaman formudur.

Analitik şekiller arasında gösterilen *-gen edi* ise şüphesiz uzak geçmiş zaman formudur. *-gen edi* ile *-p edi* arasındaki fonksiyon farkına gelince, bunların benzer fonksiyonlara sahip olmalarına rağmen bütün yönleriyle birbirine eşdeğer oldukları söylenemez. Nüansların tefriki için çok iyi bir gözlem gereklidir ve bu maalesef bu güne dek Kazakça araştırmalarında "*birbirine uqsas*", "*birdey*" gibi tabirlerle geçiştirilmiştir. Halbuki, temel bir gerçek ve anlayış şudur ki, bir dilde şeklen farklı fakat kullanım ve fonksiyonda tamamen özdeş iki şekil mevcut değildir, aynı zaman kavramını ifade eden iki şekil mutlaka modal, tarz vs. yönünden çeşitli küçük anlam farklarına (nüanslara) sahiptir. Mesela Tüymebayev'in de tespit ettiği gibi *-gen edi* konuşma dilinde, *-ip edi* ise yazılı / bedfî dilde daha aktiftir (1992, 80). Görüldüğü gibi sağlıklı bir gözlem, sıhhatli ve dakik neticelere ulaşmada birincil derecede önemlidir. Özellikle çeşitli modal nüansları da ihtiva eden zengin çekimli şekillere ve çok çeşitli tasvirî yardımcı fiillere sahip olan Kazakça gibi bir dilde bu husus ayrı bir ehemmiyet arzemektedir. Kazakça, Türkçe ve diğer diller üzerinde yapılan araştırmalarda çok sınırlı bir dil malzemesinin kullanıldığını ve özellikle konuşma dilindeki örneklerin yanlış kurulduğunu ve hatta uyduruk cümlelerin bulunduğunu görmek ne yazık ki, nadir değildir. Özellikle anadilli araştırmacıların kendi yorumlarını destekler mahiyette örnek cümleler türetebildikleri görülmektedir.

-atın edi (81-83) ve *-wşı edi* (83-85) formlarını yeterince tasvirten uzak duran yazar, *-atın edi* terkindeki *edi*'nin fonksiyonunun bugüne dek tespit edilemeyişiinden dolayı bu analitik formun da yeterince aydınlatılmadığını söyleyip her iki formun da *-etin* ekine benzer fonksiyonlar taşıdığını belirtmektedir: "*-etin edi* formu böyle sentaktik şartlarda, anlamını değiştirmeden *-ar edi* formasının yerinde kullanılabilir. Bu şekildeki bir yer değiştirme (транспозиция), bazı uygun şartlarda da yapılabilir: Attar tñ bolğanda serikterim Táyköş awlında jetip qonar edi. Cp. тақйе; Men bolmağanda adasatın edi "Если бы не я, он бы заблудился" (1992, 83). İktibas ettiğimiz metinde görüldüğü gibi, yazar burada *-etin edi* formunun şart fonksiyonundan bahsetmektedir. Zart bildirme işlevi *-etin edi* formunun biricik görevi olmadığı gibi, *-Ar edi* formunun da yegane fonksiyonu değildir, bu konuya aşağıda tekrar temas edilecektir. Diğer örnek cümlelerin kaynağını bildiren yazar, bu iki cümlenin kaynağını göstermemektedir. Ayrıca birinci cumlenin Rusça çevirisini de vermemiştir. Kazakça'da bugüne dek tam bir tetkik ve tasvirlerinin bulunmadığı *-p otur*, *-p jür*, *-p jatır*, *-p tur edi* mürekkep şekiller üzerinde yazar hiç durmamakta ve bunlar arasında yer alması gereken *-A jatqan edi* fomunu da zikretmemektedir.

Analitik formlar arasında bulunması gereken *-Ar edi* şekli eserde yer almamaktadır. İlk defa Katarinskiy 1897, 181'de Rusça "будущее время" Kazakça "keler şaq" veya "boljaldı keler şaq" 'gelecek zaman şekli' olarak adlandırılan / nitelendirilen *-Ar* eki daha sonraki çalışmalarda da geleneksel olarak aynen devam etmiştir (mesela Mamanov 1966, 140; SKazJ 1962, 339). Gerçekte *-Ar* eki hem bir asır önceki az sayıdaki metinlerde hem de günümüze kadar gelen değişik dönemlerde geçen metinlerde hiç bir surette gelecek

zaman bildirmez. Bu ek apaçık bir şekilde geniş zaman (aorist) bildiren ve Ttü.deki -Ar ekinden daha fazla modal ayrıntılar ifade eden bir ektir. Bugün hiç bir Kazak "yarın geleceğim, 20 sene sonra gelecek" vb. gelecek zaman ifade eden cümleleri -Ar eki ile karşılamaz.

-Ar *edi* (-Ar + *edi*)'ye gelince, bu ekin Kazak araştırmacılar tarafından haber kipleri arasında gösterilmemesinin sebebi, kontekse bağlı olarak ve bazı -sA vb. ilave öğelerle şart da ifade ediyor olmasıdır. İkinci bir sebebi de, -ar *edi* formunun gerek konuşma dilinde gerekse edebi dilde yok denecek kadar az kullanılıyor olmasıdır. Bugüne kadarki Kazakça araştırmalarında sadece şart ifade eden modal hususiyeti zikredilmiş ve bu şekil "составительная форма" 'şart formu' (Katarinskiy 1897, 62; SKazJ 1962, 348), "şartlılık ray I" 'şart formu I' (Mamanov 1966, 151) olarak adlandırılmış / nitelendirilmiştir. Bu özelliğinden dolayı ise en son çalışmalarda da haber kipleri arasında yer verilmemiştir (mesela Iskakov 1992; Tüymebayev 1992). Yukarıda ifade ettiğimiz -Ar ekinden dolayı da Kazakça -Ar *edi* formu hiç bir şekilde Türkiye Türkçesindeki -ecek *idi* formuna karşılık gelemez / onun taşıdığı anlamı ifade edemez. Ayrıca Türk dillerinin büyük bir kısmında aynı mürekkep form (-Ar [E]DI) bir temel fonksiyona sahiptir ki, o da bir eylemin tekrarlandığını (istimrârî, Habitualitât / habituality, durative, iterative vb.) ifade etmesidir (-Ar [E]DI formunun bu fonksiyonu için diğer Türk dilleriyle karşı. mesela Özbekçe için Wurm 1956, 514; Karaimce için Csátó 1995, 11; Türkiye Türkçesi için Johanson 1971, 111-114 ve 1994, 262).

Fakat bu şekil, eylemin tekrarlanabildiğini, sözü edilen eylemin öznenin sürekli bir eğilimi olduğunu (habitual, iterative, durative, tekrarlanañ, istimrârî) -*etin*, -*etin edi* ve -*wşi edi* formlarına kıyasen ne kadar az ve hatta nadir kullanılırsa kullanılsın, bu durum onun indikatif yönden incelenmemesine bir sebep teşkil edemez. -Ar *edi* formunun da Kazakça'da hem konuşma dilinde hem de yazı dilinde kullanıldığını görmekteyiz:

Meni /.../ sâriden oyatar *edi*, men arbağa esek jegip, /.../ erteñi sağat altıda aşılattın dükenge waqtılı jetip ülgerüw üşin awıldan astığa *şığattıñmın* /.../ Qap-qara nan, salmaqtı, qoldı sal batırsañ, qabığında sawsaqtardıñ ızı *qalatın* (Nazarbayev 1991, 7-8).

Beni /.../ erkenden uyandırırđı. ben arabaya eşeğı koşup, /.../ sabah saat altıda açılan dükkâna vaktinde yetişip sıraya girmek için koyden dışarıya çıkardım /.../ Kapkara ekmek, elini azıcık bastırsan, kabuğunda parmakların izi kalırđı

Gerek *edi* gerekse *eken* birimleri isim ve fiil cümlelerine gelerek pek çok yönden çok mühim işlevler icra ederler. *Edi*, çekimli şekillerin geçmiş zaman formlarından sonra geldiğinde uzak geçmiş zaman (*pluperfect*); görünüşsel (*aspectual*) yönden ise sonsımsızlık (*postterminality*): -*gen edi*, -*ip edi* vs.; şimdiki zaman şekillerinden sonra geldiğinde ise geçmiş zaman (*past tense*) görünüşsel (*aspectual*) yönden ise arasımsızlık (*intraterminality*): -*wşi edi*, -*a jatr edi* vs. bildirmeye hizmet eder.

Eken biriminin ise hiç bir surette zamanla ilgili bir fonksiyonu yoktur; zaman (*tempus*) bakımından tarafsız (*indifferent*)tır; bunun yanında her durumda dolaylama (*indirectivity*) bildirir. *Eken* partikeli, gerek isim gerekse fiil cümlelerinde *dubitative*, *tekid*, *sürpriz*, *sonradan farkına varma* vs. modal nüanslar bildirebilir. Yazar, bu iki birimin işlevlerini tayin etmeden, mürekkep şekillerin fonksiyonel tasvirlerine yönelmiştir. -*di*, -*gen* ve -*ip*'in indirekt ifadesi olan ve zaman bakımından kayıtsız (*indifferent*) olduğu halde, *eken* biriminin ilave modal anlamlara da sahip olan indirektif fonksiyonu sayesinde -*gen eken* türevinin kullanım yoğunluğu üzerinde duran yazar, bu kombinasyonun hiç bir hususiyeti üzerinde durmamıştır.

İlmi eserlerden yapılan alıntılarının kaynağının (isim, tarih, sayfa nr. vs.) belirtilmesi ne derece önemli ve hatta zaruri ise, örnek cümlelerin alındığı kaynağın belirtilmesi de en az o kadar önemlidir. Gerek Kazakça'da gerekse Türkiye Türkçesi vd. incelemelerde bu hususa maalesef yeterince dikkat edilmemektedir. Mesela verilen örnek cümlenin altında Äbiş Kekilbayev vb. bir bilgi verilmektedir, halbuki bu ilmi bir eser için yeterli bir bilgilendirme değildir. Kekilbayev'in hangi eserinden alındığı ve kaçınıcı baskının, kaçınıcı sayfasından iktibas edildiği (kısaltılmış olarak) belirtilmeli idi (mesela Ä. K[ekilbayev], Eleñ-Alaň [1984], 15). Bu gereklilik sözkonusu ilmi incelemenin sıhhat ve güvenilirliğini artırırken, okuyucuya bir kolaylık sağlama ve saygı göstermenin de bir belirtisidir. Daha önceki çalışmalarla karşılaştırıldığında, Tüymebayev'in malzemeyi iyi değerlendirdiği, benzer fonksiyonel özellikler gösteren formlar arasındaki farklılıkları, bilhassa konuşma dilinde ve bedîî anlatımdaki nüansları iyi gözlemlediği görülecektir.

Araştırma konusu olan basit ve birleşik şekillerin kullanım yoğunluklarını da gösteren yazarın bu çalışması, yeni bir döneme girmiş olan Kazakistan Türkolojisi için daha iyi ve daha sağlıklı bir yola atılan yeni bir adım olmuştur. Bugüne kadarki incelemelerde genellikle Sovyet sınırlarındaki pek çok Türk dili gibi Rusça dil araştırmalarının tesirinde kalan Kazakça'da bir birim veya türev çeşitli kullanımlar içinde farklı görev, anlam ve diğer ilave küçük anlam farklılıkları ustlenebileceğinden, bunları incelerken sadece "tempus" zaman / şaq perspektifinden değil, "aspect" görünüş / köris ve modal hususiyetler de daima göz önünde bulundurulmalıdır (Johanson 1971, ; 1994, 248).

KAYNAKÇA

- Balaqayev, M. et al., 1954. Qazırğı qazaq tılı, (Leksıka, Fonetika, Grammatıka). Almatı.
- Csató, É. A., 1994. Some typological features of the viewpoint aspect and tense system in spoken North-Western Karaim. *Tense and aspekt in the languages of Europe* içinde.
- Isqaqov, A., 1991. Qazaq tılı. (Morfoloğıya). (2. baskı). Almatı
- Johanson, L., 1971. Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des Türkertürkischen Aspektsystems. Uppsala.
- , 1994. Türkertürkische Aspektotempora. *Tense systems in European languages* içinde. [Yayınlayanlar: Rolf Thieroff ve Joahım Ballweg]. S. 247-266. Tübingen.
- Katarınskiy, V. V., 1897. Grammatıka kirgizskogo yazıka. Fonetıka, etimoloğıya ı sintaksıs. Orenburg.
- Keñesbayev et al., 1966. Kazaxskiy yazık. Yazıkı narodov SSSR içinde. 2. Tyurkskie yazıkı. Moskva.
- Mamanov, I. E., 1966. Qazırğı qazaq tılı. (Etistik). Almatı.
- Melioranskiy, P. M., 1894. Kratkaya grammatıka kazak'-kirgizskago yazıka. Çast' I, (Fonetika ı Etimoloğıya). Sanktpeterburg'.
- Melioranskiy, P. M., 1897. Kratkaya grammatıka kazak'-kirgizskago yazıka. Çast' II, (Sintaksıs') Sanktpeterburg'.
- Nazarbayev, N., 1991. Ádılettiñ aq jolı. Almatı.
- Sarıbayev, Ş. Ş., Qazaq tılı bılımı ádebiyctiniñ bıbliyografıyalıq körsеткиşi. I (1965), II (1971), III (1977), IV (1982), V (1994). Almatı.